

פרופ' אליהו רוזנהיים

השפעת המידות - 'ענוה' ו'גאוה' על למידה במשנת חז"ל

למידה היא תהליך של רכישת ידע. לכאורה המדובר בתהליך שכולו על טהרת החשיבה והשכלתנות, תהליך שכולו קוגניטיבי, הגיוני. אולם חז"ל נוכחו והורו, מה שמדגישה כיום הפסיכולוגיה המודרנית, שאין הדבר כן. חכמים האירו את עינינו על משקלם של גורמים אישיותיים, רגשיים המשפיעים בצורה מרחיקת לכת על כל למידה (פרט אולי ללמידה טכנית מצומצמת מאוד). המוטיבציה של הלומד והמלמד כאחד היא בעלת השפעה רבה על טיבה של הלמידה, מבחינת רוחבה, עומקה, אמינותה ואיתנותה. כפי שנראה, הפנמתה של התורה הנלמדת תלויה מאוד במערך של תכונות אישיותיות.

מאמר זה מתמקד בתכונה אישיותית מסוימת, אשר חכמים קישרו אותה בקשר הדוק עם איכות לימוד-התורה. המדובר בתכונת הענוה. פעם אחר פעם, הדגישו והדגישו חכמים את ההכרח הגמור שתהיה בלומד-התורה צניעות מרחיקת לכת ומתינות בסיסית (אף שבמהלך הלימוד גופו יכולות להיות התנגשויות, אשר הינן "כשרות" אם נועדו לחדד את השמועה). נרצה לבדוק מבחינה פסיכולוגית מה פשר הסתירה האימננטית, הבלתי-נמנעת שמצאו חז"ל בין למידה לצניעות-הדעת.

נציין כי ענוה וגאוה הן תכונות אשר ראשיתן בעולמו החווייתי של האדם. הן קודם כל דבר המסור ללב. כלומר, עמדה פנימית של התייחסות האדם אל עצמו ואל זולתו במחשבותיו ובעיקר בהרגשותיו. אולם בדרך כלל "מחלחלות" נטיות אלו גם לתחום ההתנהגותי-המעשי, במידת שונות של הדגשה ובלטות. כלומר, בעל תחושת ענוה נוטה לנהוג בהתאם, בעיקר הוא נוטה להימנע מתגובות שעלולות להתפרש כעדיפות או התנשאות על זולתו. לעומתו, בעל הגאוה נוטה להביא את התחושה כי מותר ערכו וזכויותיו מן הסובבים אותו, לכלל ביטוי במעשיו, בצורה אשר עלולה להיות בוטה ופוגענית בעליל.

נעבור לקשר בין גאוה-ענוה לבין למידה. רובן של הבריות אינו יכול לעסוק בהצלחה בזמנית בעיסוקים שונים. עולמו הפנימי של כל לומד, לאו דווקא של תורה, צריך להיות פנוי לחומר הנלמד. אם קיימת התחרות על הקשב והריכוז

נפגע מרכיב מרכזי של כל למידה: התמסרות מלאה להפנמת החומר. יהיה זה נכון, למשל, כאשר הלומד רעב ומעייניו נתונים בהשבעת רעבונו או שבטנו כאובה והוא טרוד בהפגת כאבו. על אחת כמה וכמה נכון הדבר כאשר האדם עסוק בזווית ראייה וחשיבה שהן מעצם טבען מנוגדות למה שנלמד. כאשר הלומד מתמקד באינטרסים אישיים, אגוצנטריים שלו אין הוא פתוח באמת לקליטה משמעותית של לימוד התורה. אם ה"אגו" שלו נישא על גלי גאוותו, הוא ימצא את עצמו נסחף למקומות שהם מרוחקים ממה שהלימוד דורש.

הסתירה המהותית בין פאר והדר גאוותני לבין אחיזה בלימודה של תורה מובעת בצחות במדרש: "ז"ה י"ן א'–אפשר להתקיים לא בכלי כסף ולא בכלי זהב אלא בכלי חרש... כך דברי תורה אין פתקיי"ן אלא בשפל-רוח" (ויילקוט שמעוני" עקב, תתעג). הנוסח בספרי (דברים מ"ח) הוא: "דברי תורה אין פתקיי"ס בני שהוא בעיניו ככלי כסף וככלי זהב, אלא בני שהוא בעיניו כירוד שבכלים, ככלי חרש". לכאורה כלי אצילי הוא אכסניה טובה ליי, אולם המציאות אומרת את ההיפך. כך גם אישיות "מצוחצחת" ומבדיקה כלפי חוץ, אינה מעון ראוי ללימוד התורה, אלא היא בדרך כלל אנטי-תזה שלה. את מקומה תמצא התורה רק בהכרתו ורגשותיו של מי שמנמיך את קומתו, כאדם בכלל ולמול הערכים הלימודיים בפרט.

"רבי אלעזר הקפר אופר: אל תהא כפ"שקוף העליון שאין יד בני אדם יכולה ליגע בה, ולא אסקופה העליונה שפבלעת פרצופות (=דמויות שצוירו בה), ולא כאסקופה האפציעית שפנגפת הרגלים... אלא הוי כאסקופה תחתונה שהכל דשין בה, וסוף כל הבגין נסתן והיא בעקופה עופדת" (אבות דרבי נתן כ"ו, ו).

כאשר האדם מרחף במקומות גבוהים, היינו בהאדרה אישית והשגבה עצמית הוא מתנתק לא רק מזולתו אלא גם מהערכים שבהם הוא עוסק לימודית בלא שהערכים הללו הופכים להיות בפועל חלק מהתנהגותו. כל אסקופה, אפילו היא אמצעית, יש בה איום על פתיחות-הדעת הנדרשת ללמידה. אין גם כל בטחון שהיא תהפוך לחלק אינטגרלי של אישיות האדם. להיפך, היא מסכנת את ההמשכיות מפני שאין בה מגע ישיר עם הלימוד. רק מי שמפנה את עצמו "נטו" ללימוד והוא מצפה מעצמו לעמול פעם אחר פעם להכניס לתודעתו את מה שנלמד, הוא עמיד בפני סערות העתים. הוא מתחזק והלמידה נותרת על מקומה בזכות ההתפנות המתמדת שלו לעולם הערכי, המתבטאת בלימוד, על חשבון צרכים אנוכיים, אשר בקלות מסיחים את הדעת והופכים עיקר לטפל וטפל לעיקר.

ברוח דומה: "אפר רבי חנינא בן אידי... פה כ"ס פניחין פקום גבוה והולכין לפקום נפוך... דברי-תורה אין פתקיי"ן אלא בני שדעתו שפלה" (תענית ז, ע"א). עיקרון פסיכולוגי גדול מאלפים אותנו חז"ל: למידה אמיתית וברת-קיימא אינה מתרחשת

אלא כאשר האדם, באמת ובתמים, מעמיד את מה שהוא רוצה ללמוד בפני כל גחמה אישית, מתנשאת. נדון להלן במניעים שונים ללמידת תורה, אולם די אם נעמוד שוב על הסתירה המהותית שיכולה להיות בין המוטיבציה ללמוד לבין איכות הלמידה. ההקדשה שמקדיש אדם עצמו ללמידה מביעה את סדר-העדיפויות הערכי שלו. הדברים אמורים כמוכן קודם כל בתכנים לימודיים שהם על טהרת הערכים, כפי שהדבר בלמידתה של תורה.

"בן עזאי אומר: אם פנגל אדם עצמו ואוכל חרובים (ותפריים) ותורפוסין, ולובש בגדים צנאים ויושב ופסע על פתחיהם של תלפיד חכמים... והיה כל עובר-ושב אופר 'שוטה הוא זה', לסוף נעשה סופר ונפצץ בו כל התורה" (יילקוט שמעוני" משלי, תתקסד). דמות מצטנעת זו, אשר עליה ממליץ בן-עזאי, מתנערת מסימני סטאטוס חיצוניים ומצרכים גופניים בסיסיים (הסתפקות באכילה ממש בסיסית) ומוכנה לשלם את מחירה של ההתמסרות המלאה ללימוד. היא עומדת בפני ביקורתם-לעגם של הבריות, מכוחה של ענוה בסיסית, הנגזרת מהבחנה ברורה בין מה שחשוב ובעל-ערך באמת לבין מה שנועד בעיקר לתצרוכת חיצונית, דהיינו לסמא את עיני הבריות, למשל על ידי ביגוד יפה. כל התורה סופה שתהיה נחלתו כי הוא צמצם את עצמו בפניה ונתן לה מקום מרכזי, כמעט בלעדי.

ה"מנבלי" האמיתי הוא לא למדן עניו זה, אלא מי שנוקט בדרך ההפוכה של התייהרות בלמידה ובידע. אלו מילותיו הבטות של רבי עקיבא: "כל הפגניה עצמו בדברי תורה, לפה הוא דופה? לנבילה שהיא פונחת והיה כל עובר-ושב פניח ידו על חוטפו עד שהוא עובר פפנה" (שם). שניהם לומדים, אלא שהצנוע רוצה באמת להכיר את התורה ולהפוך עצמו לכלי שלה. היא המטרה ולא רק אמצעי לסיפוק אינטרס אגוצנטרי כלשהוא. לעומתו, הלמדן הגאוותן מאוס, נראה ומריח רע, בגלל שהוא עושה את התורה כלי למטרותיו האינטרסנטיות, ה"שיווקיות".

עקרונית, מעמדו של אדם ברובד החברתי ("סטאטוס" בלשוננו) אינו רלבנטי, לפחות לא אמור להיות רלבנטי, בהתייחסות אליו כאל "תופס התורה". הכרה בענוה כפרמטר כה משמעותי ללימוד, מאפשרת התייחסות אל מה שיש בלומד כלומד, בלי להסתנוור על ידי יוקרתו, כוחו ומעמדו הכללי. ענוה כאן פירושה התייבבות נכוחה מול התורה, בלא לערב כל מסגרות-התייחסות והשוואות מקובלות. העניו עומד והולך בכוחה של צניעותו ויכול גם לשכנע את סביבתו באיכות תורתו.

ידוע הסיפור על ההכרעה באחת משלוש המחלוקות שנחלקו בהם הלל ושמאי, בדבר שיעור המים השאובים הפוסלים את המקווה. שני עמודי התווך לא מגיעים לכלל החלטה עד שההלכה מגיעה ממקור בלתי-צפוי בעליל: "...עד שבאו שני גד"ים (=אורגים) פשעו האשפה שבידשלים, והעידו פשום שפיעה ואבטליון ששלשה לוגין פים שאובין פוסלים את המקוה...וקייפו חכמים את דבריהם" (שבת טו, ע"א).

מקצועם ומעמדם החברתי של השניים אינו חשוב כלל; חשובה אמינותם הישירה, אשר הלל ושמאי קבלוה. אזכור מקצועם הפשוט של השניים ומקום ישיבתם המקצועי הנחות ("ישער האשפה") מבטא את היחס הבלתי-מתנשא שהביעו הלל ושמאי כלפיהם. הם לא היו צריכים להיות מורמים מעם כדי שתורתם תוערך.

רלבנטית לענייננו ההנמקה, המפתיעה לכאורה, הניתנת לפסיקת הלכה לפי בית הלל על פני בית שמאי: "זכי באחר שאלו ואלו דברי אלקים חיים – פפני פה זכו בית הלל לקבוע הלכה כפותם? – פפני שנזחיס ועלובים היו ושונס דבריהם ודברי בית-שמאי; ולא עוד אלא שפקדיפוס דברי בית שמאי לדבריהם" (ערובין יג, ע"ב). הלכה אמורה להיות מוכרעת על פי קריטריונים של מסורת הלכתית ותהליכים של היסקים הגיוניים. כאן ניתנת העדפה לא בהכרח לאדני החשיבה והאמת האובייקטיביים, אלא לגורם סובייקטיבי, אישיותי. העובדה שבית הלל נהגו ברחבות-לב והצנע-לכת, בעצם הזכרת דעת יריביהם ואפילו עוד לפני הבעת דעתם שלהם עצמם, זיכתה אותם בעדיפות. אין זה רק גמול לענווה, אלא גם ביטוי לעובדה שלמידתו של העניו פורשת יריעה רחבה יותר של מגוון הדעות והאפשרויות. הוא אינו נוטה "להנעל" על מה שהוא חושב שנכון. פסיכולוגית, אפשר אולי לומר, כי נוח לה להלכה "להפקיד עצמה" בידי מי שצניעותו מרחיבה את דעתו ולכן הוא פתוח לדון לגופה כל אופציה אפשרית. מי שעסוק פחות בכבוד עצמו מסוגל יותר לכבד את עמדות זולתו. הוא מסוגל לשקול את דברה של כל עמדה, ובכבוד.

פתיחות ללמידה מכל מקור אפשרי היא בודאי דרך נבונה: "איזהו חכם? הלומד פכל אדם" כבר הורונו חכמים (אבות ד', א). אולם דא עקא, לא הכול מסוגלים נפשית ללמוד מכל אדם, במיוחד אם האחר הוא במעמד הנחשב כפחות חשוב או מכובד. "דבי פאי אופר... זחוי שפל רוח בפני כל אדם" (שם, שם, ו). מפרש הרע"ב: "ללמוד אפילו ממי שקטן ממך בחכמה". דרושה מידה של צניעות-רוח כדי להיות מסוגלים רגשית ללמוד ממי שקטן ממך בחכמה, בגיל או במעמד חברתי. פתחון-הדעת לשקול כל שמועה לגופה, יהיה מקורה אשר יהיה, דורשת ענווה ממשית. אחרת מוטה הלמידה לפי מי שאמר ולא לפי מה שנאמר.

פתיחות ללמידה מחייבת גילוי-לב מצטנע: "אם חפץ אתה ללמוד, אל תאמר על פה שלא שפעת – שפעתך; ואם נשאלת דבר ואי-אתה בקי בו, אל תבוש לומר – איני יודע" (יכלה רבתי" ד). מי שכבודו יקר לו מלמידתו, עלול בקלות להחמיץ למידה חדשה, כיון שאין הוא מתיר לעצמו להופיע במעמד של מי שאינו יודע (עדיין). מאידך, אם הוא מקבל אי-ידיעה לא כחולשה ופגם אלא כמצב המזמין למידה - הדרך פתוחה לפניו להטמיע מה שעד כה לא ידוע לו.

לימוד נתפס על ידי חכמים כאתר של הדדיות. זו ההמלצה: "פה עיס אין אדם גדול פתבייש לומר לקטן השקני עיסו. כך דברי-תורה אין הגדול פתבייש לומר לקטן: לפדני פרק אחד, דבר אחד או אפילו אות אחת" (שיר השירים רבה א', ג, ד"א כי טובים). אין דבר נגרע מכבודו של הגדול אם הוא נזקק ללמוד מהקטן הימנו. אדרבה, מומלץ שלא להתבייש ולבקש הוראה מפי כל מי שיש בכוחו להורות דבר, אפילו "אות אחת" קטנה וצנועה. בית המדרש אינו המקום למשחקי-יוקרה או להבדלי מעמד. המעמד הוא שוויוני מבחינה זו, כיון שרדיפת הדעת היא עיקר וכל השאר טפל לה ונדחה מפניה.

גישה הפוסלת את שמועתו של הזולת, בבחינת "מי הוא שילמד אותי?!", היא מכשול ממשי ללמידה, אשר מקורו באגוצנטריות מתייהרת. לא ייפלא, לכן, כי "צורכו זחוחי-הלב, רבו פחלוקות בישראל" (סוטה מז, ע"ב). רש"י מסביר: "זחוחי הלב - שאינם מטין את אוזנם לשמוע יפה מפי רבם, וקומכים על בנייתם לדקדק שמועתם" (שם). מי שמתנשא ומשוכנע שהוא יכול לעשות הכל, או לפחות יכול ללמוד הכל, בעצמו - מנוע רגשית מללמוד את הטעון לימוד. פיו נעול מלשאול ואזנו אטומה מלהקשיב, כך שהמסורת וההבנה שיש למוריו נעשים בלתי-רלבנטיים מבחינתו. בקצרה: זחיות מונעת הקשבה אמיתית לזולת ועוד פחות מאפשרת הסכמה לדבריו. הגאוותן נצמד לדעתו האישית לאו דווקא בשל נכונותה או ההיגיון שבה, אלא עקב עצם העובדה שזו יצירת חשיבתו, בה יתפאר. למידה מיושבת אינה מתיישבת עם "פולחן אישיות" עצמי. פלישה של מוטיבציה אנוכית יכולה לפגום בעליל בנכונותו, ובמהלך הזמן אפילו ביכולתו, של האדם להיות פתוח ללמידת-אמת.

לא רק שלא מומלץ להורות גבהי-הרוח, אלא שלדעת כמה חכמים לפחות, ראוי במפורש שלא להורותם, כיון שיש בכך סיכון. "רבי שפלאי בא לפני רבי יונתן ואפר לו: לפדני אגדה. אפר לו: פסוקת בידי עאבותי שלא ללמד אגדה, לא לנבלי ולא לדחפי, שהן גסי חזק ופגועי-תורה... ואתה נהרדעאי וגר בדחם" (ירושלמי פסחים ה"ה, ג). בעל ה"פני משה" על אתר מבהיר: "...ומטין הדברים כרצונם ואינן מכוונין אל האמת". המסורת שבידי רבי יונתן הייתה כי שתי קטגוריות גיאוגרפיות-תרבותיות אלו חשודות בגסות רוח. זו עלולה לגרום להם לעשות בחומר הנלמד כרצונם, בלא התעניינות מספקת במה שנכון ומה לאו. כלומר, "רצונם" הוא המכריע והוא עלול לסחוף את לימודם לכיוונים מוטעים ומטעים. (שאלה בפני עצמה היא האם אוריינטציה של צניעות מתיישבת עם הכללה שלילית של קבוצות שלמוה, אולם אין זה נושא מאמרנו).

לומדי תורה שגאוותן-אומנותן, נתפסים כמי שלימודם יכול להיות מסוכן, מבחינת מרחקו מהאמת האובייקטיבית. צניעות כלפי הנלמד פרושה נכונות להפיק מהטקסט (או ממלמדי הטקסט) את מה שהוא מבקש להעביר לנו, אם בהלכה ואם באגדה. כלומר, ביקוש האמת מחייב צמצום של ה"אני" למקום משני. אם הלומד זוקף את קומתו מול הנלמד, הוא נמצא פורץ לתוך המרחב הלימודי. הוא מנסה לכפות את פרשנותו והדגשותיו על החומר ואינו מאפשר לחומר לומר את דברו, אם אפשר לומר כך. בהכללה כבר נאמר על הגאוותן: "העלהך בקופה זקופה, אפילו ארבע אפות, כאילו דוחק וגלי השכינה" (ברכות מג, ע"ב). אמירה זו היא אמנם בעיקרה בתחום המופשט-הערכי (תיאולוגי), כלפי שמיא, אולם היא ניתנת ליישום בתחום הפסיכולוגי-לימודי: מי שאינו מגביל את הערכתו העצמית ומתרחק מתנהגות יומרנית, נמצא כאילו הוא נוגס במרחב ה"שייך" לא רק להקבי"ה אלא גם לתורתו ולמידתה הראויה.

דרך אחרת להמשיג את השפעת הענווה על איכות הלמידה היא בתיאור-הגדרה של הלמדן העניו כמי ששם את עצמו ברכק, בפריפריה, ונותן לתכנים התורניים את הבכורה והמרכזיות. הוא מעמיד את יכולתו המנטאלית לרשות הלמידה, כאילו הוא מזמין אותה: "הואילי להטביע בי את חותמך!". רבות דברו חכמים בשבח הענווה ובגנות הגאיונות, אולם נסתפק בשתי אמירות המתנייחות ישירות למותר הענווה בלימוד:

"...היה רבי יהודה הנשיא פונה שבחן של חכמים... ולרבי יוסי הגלילי – פלקט יפה בלא גסות-רוח, שאחז בה עידת חכמים פה-סיני, והיה משען בה..." (אבות דרבי נתן יח, ב). ליקוט הוא לכאורה מאמץ שכלי גרידא, אולם מתברר כי דרושה לכך גם צניעות-רוח, בפני מי שהנחיל את הלמידה לדורותיה. כל התנשאות עלולה לפגום בגרסה האמיתית ולהטות אותה מדרך המלך של המסורת לעבר אפיקים הצבועים בגוונים אישיים (מה הוא סבור שצריך להיות, איך הוא היה מעדיף לפרשה וכדומה).

"אפי רבי יוחנן ענתנייתא: ברית כרותה היא – היגע בתלמודו בצנעה לא בפהרה הוא עשכח" (ירושלמי ברכות ה"ה, א). יש באמרה זו כדי לבטא את הקשר, האמור לעיל, בין עמדתו הרגשית של הלומד לבין התבססותו של הנלמד. כאשר הלימוד מתאפיין על ידי חרישיות צנועה, להבדיל מפרהסיה קולנית, מופגנת, יש לחומר סיכוי רב יתור לחלחל, כי אינו מופרע על ידי רעשי-רקע של התבסמות מופגנת בבחינת: "ראו, אני לומד". האנרגיה מתועלת אז ללמידה הצרופה, מה שאין כן כאשר הלומד עסוק בתדמיתו הציבורית. מה שנבנה יותר לעומק הוא, כמובן, בעל סיכוי רב יותר להיות אצור ושמור.

זחיחות-דעת והתנשאות ("גסות רוח" בלשון חכמים) קשורה ללמידה בשתי דרכים: מצד אחד, הגאווה משפיעה על הלמידה ומאידך, למידה לקויה או דלה מעידה על האדם שרוחו גסה עליו. כך שנו חכמים: "סיפן לגסות הרוח – עניויות" (שבת לג, ע"א). "עניויות" זו פורשה בתור "עניויות דתורה" (קדושין מט, ע"ב). כלומר, מי שאינו משקיע כהלכה בלימודה של תורה, סביר שהזנחתו אותה נובעת מגסות-רוח, כי משוער שאילולא זחיחותו היה משקיע עצמו באינטנסיביות רבה יותר בלימוד. מי שחש ומודע שחסר לו ידע, משוער כי לא יישאר יושב על זרי דפנה של שביעות-רצון עצמית אלא ישב ללמוד ולהתקדם מהמקום הבלתי-מספק בו הוא שרוי.

גם ענווה מתייחסת ללמידה ביחס-גומלין מעגלי: כפי שנאמר, ענווה היא תנאי המאפשר למידה אמיתית, אך, גם בכוון הפוך, הלמידה מצמיחה ענווה בלומד-התורה: "וימלכשתו ענוה" (מדברי רבי מאיר, אבות ו, א). השפעה זו של למידה על ענוה מתוארת ציורית במטפורה מדרשית: "כה הגפן הזאת יש בה אשכולות גדולים וקטנים... הגדול פחכו נראה כאילו נפוץ בחברו... כך ישראל, כל פי שאחד מהם יגע בתורה וגדול פחכו בתורה נראה נפוץ בחברו" (ויקרא רבה ל"ו, ב). ענוה, מצד אחד, מעודדת ומשכיחה את הלמידה, ומצד שני היא ניוונה מהלמידה ומתלווה עליה, שכן הגדול (כאמת) נוטה להיות צנוע יותר. גאווה אינה מתיישבת לא עם חכמה ולא עם הנהגה. היא עלולה לגרום לסחף והעלמות של מה שנצבר מכוח תבונה ולמידה: "אפר רב יהודה אפר רב: כל הפתירה – אם חכם הוא חכמתו פתולקת פתנו; אם נביא הוא נבואתו פתולקת פתנו" (פסחים סו, ע"ב).

המסקנה בדבר הסתלקות החכמה נגזרת מלא אחר מאשר הלל, אשר עקץ את חבריו בהתנשאות בבית המדרש: "...התחיל פקנטון בדברים... וקאפר להו: הלכה זו שפעתו ושכחתו" (שם). המפרשים מציגים את השכחה כעונשה של יוהרתו הזמנית: עמדת-הקנטור גרמה לו שייענש בשכחה, מיד על אתר. תקלה כזו של קנטור יצאה מתחת ידו של הלל, איש הענווה הקלאסי, אשר ידועים סיפורי-המעשה על ענוותנותו-סבלנותו המופלגת, אשר קרבה נוכרים לשרות תחת כנפי השכינה (שבת ל, ע"ב - לא, ע"א), ואשר, כפי שהזכרנו לעיל, ענוותנותו של בית-מדרשו הביאה לקביעת ההלכה על פיו, במחלוקותיהם עם בית שמאי. כנראה שאיש אינו מחוסן נגד רגעים של התנשאות רגשית.

הסתלקות הנבואה מיוחסת לדבורה הנביאה אשר הצהירה "עד שקמתי דבורה" (שופטים ה', ז), כלומר, כפירושו של רש"י: "שהיתה מטפלת המנהיגים שלפניה, ומתפארת לעצמה". סילוק הנבואה ממנה מוסק מהפניה אליה "עורי, עורי דבורה - עורי, עורי דברי שיר" (שם, שם, יב). יצויין כי הרמח"ל הגדיר את

הגאווה כ"עוורון ממש" (מסילת ישרים, פרק י"א), כלומר היא חוסמת את הראייה של המציאות ומסיטה את המבט לכוונים לא רלבנטיים, אף לא רצויים. לפי זה, דבורה נסתמאה על ידי התיירותה.

לימוד מביא עמו בשכיחות גבוהה חלוקי-דעות עד כדי וויכוחים סוערים. הלומדים בחברותא מתייצבים זה מול זה כאשר חרות-לשונם נשלחות לא אחת זה לעבר זה. ידועה הדרשה התלמודית: "פאי את אויביש בשער" (תהלים קכ"ז, ה)? אפר רבי חייא בר אבא: אפילו האב ובנו, הרב ותלמידו שעוסקין בתורה בשער אחד נעשים אויביש זה את זה, ואינם זויס פיש עד שנעשים אוהביש זה את זה" (קדושין ל, ע"ב). כלומר, בעצם הלימוד טמונה מתיחות פוטנציאלית, אשר עלולה להוביל להתנגשות ולוחמנות חזיתית, בין שותפי הלימוד. אולם אם, כמצופה, המלחמה היא על אמיתותה של תורה, הצדדים מתפייסים עם תום הלימוד ופורשים זה מזה בלא רגשות שליליים אלא להיפך.

בכיוון זה האמירה הבאה (שבת סג, ע"א): "אפר רבי ירמיה אפר רבי אלעזר: שני תלפידו חכמים הפחדין זה לזה בהלכה – הקב"ה פעליח להם, שנאפר "והדרך צלח" (תהלים ע"ה, ה), אל תקרי "והדרך" אלא "וחדדך"... יכול אפילו שלא לשפה? תלמוד לפר "על דבר אפת" (שם)... יכול אם הגיס דעתו? תלמוד לפר "ועונה צדק" (שם). המדרש עושה שימוש במשחק אותיות ("והדרך" - "וחדדך") כדי לבטא את מעלת החידוד ההדדי כמרכיב חשוב וחיובי של הלמידה. אולם, נקבעים קריטריונים ברורים, אשר רק קיומם מצדיק ומחייב שימוש בשפה מחודדת, חריפה ומושחזת: שהמניע יהיה לשם שמים ושהצדדים ישמרו על תחושת הענווה שלהם. מוטיבציה שאינה לשם שמים ו/או נובעת מגסות-רוח פוסלת את החידוד מכל וכל. רש"י מבהיר, בלשונו הזהב, את מהות החידוד הלגיטימי והרצוי: "שואלין ומשיבין, ולא לקפח אלא להתיחדד" (שם). אין אחד מהם רוצה להתנשא ולהתהדר על חשבון האחר, אלא לתרום תרומת-אמת לחריפות הלימודית. שנינותם נועדה להבהיר את העומד על הפרק ולא חלילה לעקוץ או להקטין את דמות בר-הפלוגתא.

כאמור המצב הלימודי יכול שיהיה רווי מתח. במעמד טעון כזה עלולות להיווצר אי-הבנות או פרשנויות מוטעות של מניעי הצדדים. מסופר (בתרגום לעברית): "רב יצחק בן יהודה היה רגיל (ללמוד) לפני רמי בן חמא. עזבו והלך (ללמוד) אצל רב ששת. יום אחד פגע (=פגש) בו (רמי בר חמא). אמר לו: הדוכס לקחני בידי וריחו (הטוב) בא לתוך ידי - משום שהלכת לך לפני רב ששת, נעשית כרב ששת? אמר לו לא משום כך (=להתגאות)". רב יצחק מנמק את החלפת בתי המדרש בשיטות הלימוד השונות שהיו נקוטות בידי רמי בר חמא ורב ששת, כאשר השניה עדיפה עליו. (זבחים צו, ע"ב). רמי בר חמא נפגע עמוקות מנטישת רב יצחק את בית מדרשו. כאשר הוא פוגשו במקרה, הוא מטיח בו טרוניה

מאשימה, לפיה הוא עבר לרב ששת על מנת להגדיל את יוקרתו, כלומר שה"התחככות" שלו ברב ששת תרוממו, שריחו המשובח של רב ששת ידבק גם בו. עלבנו של רמי בר חמא מוליך אותו לפרשנות אפשרית אחת ויחידה: המניע של רב יצחק הוא רדיפת הגאווה והשגבת הדימוי שלו, בדומה ליוקרתו של ה"דוכס".

רגישותו של אדם, גם גדול בתורה, עלולה להטותו להשחרת דמותו של הפוגע, במקרה זה האשמתו במניע הגאווה. יצויין כי רמי בר חמא איננו שואל מדוע רב יצחק נטש, אלא הוא מגיב כמי שיודע את התשובה והיא כלל אינה מחמיאה. כאשר כבודנו נפגע, כאשר אנו חשים תחושת פיחות מצד הזולת, קרוב הסיכוי שנתפוס את השני כמי שעושה את מעשיו מתוך כוונה הפוכה, זו של ייסוף-עצמי. גם בית המדרש אינו חסין בפני הליכים מסוג זה.

דימוי עצמי של חכמים יכול, כמובן, להשפיע על הליכותיהם בבית המדרש. כל חכם והאישיות שהוא מביא עמו, כולל מקומו על הציר של הערכה עצמית מוצהרת מול החבאות אל הכלים: "אמר רבי אלעזר: ענוותנותו של רבי חנינא גרפה לי שראיתי דם (נידה)... ופה רבי חנינא שהוא ענוותן הכניס עצמו לספק וראה, אני לא אראה!?" (נידה כ, ע"ב). רבי אלעזר מושפע בהחלטתו להיכנס לתחום הסבוך של ראיית דמי אישה, (לפסיקה בטהרתה את טומאתה), מתוך שהוא לומד קל-וחומר אישיותי, אם אפשר לומר כך. אם רבי חנינא, הידוע בגישתו שפלת-הרוח מעז להכנס לשדה-מוקשים הלכתי זה, הרי שהוא יכול/צריך לעשות זאת על אחת כמה וכמה. רבי אלעזר רואה עצמו כמי שבדרך-כלל בטוח יותר בעצמו או בעל תודעה של יכולת-וכוח חזקה יותר, ומכאן שהוא מצפה מעצמו שיעשה את מה שרבי חנינא הענוותן עושה. ענוותנותו של רבי חנינא הופכת להיות מסגרת-ההתייחסות שלו בתור מוטיבציה המניעה אותו לפעול.

עקרונית, חשוב להזכיר כי לא רק שגאווה עלולה לפגוע בפועל בלמידה, כפי שפורט עד הנה, אלא גם בתפיסה האידיאית של חכמים לפיה אין לאדם בעצם, מלכתחילה, כל בסיס להתגאות במה שלמד ובמה שהוא יודע. הסיבה ההשקפתית לכך היא שהלימוד, איש כפי יכולתו, היא משימה, המהווה מוקד לקיומו של היהודי כיהודי. "רבי יוחנן בן זכאי היה אומר: אם לפדת תורה הרבה - אל תחזיק טובה לעצמך, כי לכך נוצרת" (אבות ב', ח). רש"י מסביר: "לא כטובה הוא עושה". המשקיע בלימוד תורה ממלא חובה בסיסית מאד, אשר הגשמתה היא אחד הדברים שהעולם עומד עליהם. זהו תפקידו האישי של כל אחד. ממילא אין כלל מקום לשיקולי יוקרה ועיסוק בהשוואות של הישגיות. בשפתנו: מי שלומד תורה "לא עושה טובות" לאיש.

לסיום, התייחסות קצרה לקשר בין למידה לקפדנות, מזה, והסברת-פנים לתלמיד, מזה. "לא הקפדן פלפד" קבע הלל (אבות ב', ה). אין ענייננו באספקט הפדגוגי של הקפדנות, אלא במשמעותה הפסיכולוגית. קפדנות יכולה להתבטא בדקדקנות ובזהירות. אולם היא יכולה גם לבטא נוקשות והחמרת-פנים, אשר מקורה בהחשבה-עצמית מוגזמת ובכפיית נקודות-מבט על האחר, במקרה זה התלמיד. הלומד חש בדרך-כלל מתי הקפדנות היא אקט של מעין-תוקפנות כלפיו, או כאשר הקפדנות תובעת התבטלות בפני המורה הקפדן. לא רק הלימוד נפגם במצב כזה, מחמת חרדתו של הלומד, אלא גם רגשותיו נפגעים, כיון שהוא מוקטן ומגומד.

"רבא אפר: אם ראית תלמיד שלפודו קשה עליו כבוד – בשביל רבו שאינו פסניו לו פנים... עאי תקנתיה? ירבה עליו רעים..." (תענית ח, ע"א). חלילה לו ללימוד להפוך למלחמת-אגו-באגו. התלמיד זקוק וזכאי להסברת פנים, מצב אשר מתאפיין על ידי שוויוניות אנושית, למרות הפערים בידע והבדלי הסטטוס מלמד-לומד. הסברת-פנים פירושה מתן כבוד, והבעת רצון טוב כלפי התלמיד, הליכה לצדו בנתיבות הלימוד ולא התגדרות עליו מלמעלה למטה.

לא רק שהקפדנות בהוראה אינה יעילה, אלא שעונשה חמור: "כל פי שנותן עינו עושנת (=כועסות) וצרות בתלמידים בעולם-הזה, פתפלאה חופתו עשן לעולם הבא" (במדבר רבה כ"א, כב). למורה הקפדן לא עומדת ההגנה של מוטיבציה פדגוגית; זעפו ונרגותו נתפסים כתגובה פסיכולוגית קלוקלת, אשר קרוב לודאי שמקורה בצרכים אישיותיים שלו, כלומר לא כאמצעי שקול להוראה אלא עשיית שימוש בקפדנות כאמצעי פסול לביטוי עצמו. לכן, העשן שהוא מעלה ילווה אותו לתוך אפיריונו בעולם הבא.

מי לנו בעל כוח רב כהקבי"ה, אשר הוא בכבודו ובעצמו נקט במדיניות של הסברת-פנים בלמדו את משה: "זדיבר ה' אל עשה פנים אל פנים" (שמות ל"ג, יא)... איכא דאפרי: כך אפר לו הקב"ה לכשה: כשם שאני הסברתי לך פנים כך אתה הסבר פנים לישראל" (ברכות סג, ע"ב). יחסי המלמד-לומד בין הקבי"ה למשה מאופיינים על ידי מאור פנים, נינוחות, למרות הבדלי המעמד. זהו מודל מומלץ, אשר יחשב גם הוא כהליכה בדרכי הקב"ה (על משקל "מה הוא - אף אתה"; סוטה יד, ע"א).